

21 Hukuri 2018

Oditara-Jenerala u vika ku ya ehansi ko angarhela eka mivuyelo ya oditi ya tindzawulo ta mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu na mavandla ya tona.

KAPA – Oditara-Jenerala (AG), Kimi Makwetu, namuntlha u tivisile mivuyelo ya oditi ya mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu leyi yi kombaka ku ya ehansi ko angarhela eka lembeximali leri nga hundza.

Loko a humesa xiviko xa yena xo angarhela xa 2017-18, Makwetu u vule leswaku hi ku angarhela, mivuyelo ya oditi yi tlhelele endzhaku – eka havumbirhi bya tindzawulo na mavandla ya mfumo.

U vule leswaku mivuyelo ya oditi eka 43 wa vaoditiwa yi antswile, yona yi khumbarhethiwile hi lava 73 lava tlheleleke endzhaku kusuka eka lembe leri nga hundza.

AG yi lemuke ku ya emahlweni leswaku emalembeni ya mune lama nga hundza kusuka hi 2014-15, ku vile na pheteni yo yelana leyi nga va na mivuyelo ya oditi yo tala leyi tlheleleke endzhaku kutlula ku antswa. U fambelanise leswi ngopfungopfu na lavaya va byarhisiweke mafumelo eka ku va va nonoka ku tirhisa, kumbe va tsan'wa hi vutalo, swibumabumelo swa oditi leswi endlweke hi hofisi ya yena.

Swibumabumelo swa oditi swa malembe lama nga hundza leswi nga landzeleriwangiki swi hlohlotela mivuyelo ya oditi

Makwetu u vule leswaku i malembe hofisi ya yena yi ri karhi yi vika mitsano eka swilawuri swa le ndzeni na mixungeto leyi a yi dinga ku langutisiwa eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu hi ku nyika swivangelokulu eka swikumiwa swa oditi na swibumabumelo swa oditi ku lulamisa swivangelo leswi tumbeleke. Hindlela yo ringana, Oditara-Jenerala wa Afrika-Dzonga (AGSA) yi vilerile hindlela yo fanana hi mpfumaleko wa vurhangeri lebyi kotaka ku teka swiboho ku tirhana na mpfumaleko wa vutihlamuleri hi ku tiyisisa leswaku ku

va na switandzhaku ehenhla ka lavaya va onheke tiphurosese leti sivelaka mafumelo lama firhaka kahle.

“Tanihilaha xiviko xa hina lexa ha ku humaka xi paluxaka hakona, vatlangaxiave vo hambanahambana va nonokile eka ku firhisa naswona, eka swiyimo swo karhi, va tlhele va tsan'wa hindlela leyi nga erivaleni swibumabumelo swa hina. Hikwalaho ka sweswo, ku na vuantswisi lebyi tsongahaleke eka vutihlamuleri bya ntirhiso wa mali wa mfumo naswona mixungeto leyi a hi ri eku yi kombiseni emalembeni lamotala yi sungula ku humela erivaleni.

“Eka swiviko swa hina swa nkarhi lowu nga hundza, hi vule leswaku angulo wo nonoka hi vufambisi eka swihungwana swa hina a ku ri swivangelokulu swa mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi, kambe ntokoto wa hina eka lembe leri nga hundza hi leswaku vufambisi eka 28% ta vaoditiwa lava nga na mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi a byi le ku anguleni naswitsanana,” AG yi paluxa.

Matshalatshala ya nhlanganelo eka mafambiselo yo basa yo angarhela na vutihlamuleri

AG yi vule leswaku yi langutele leswaku mafambiselo lama humaka – eka levhele ya rixaka na ya swifundzakulu – yi ta va yi tirhanile hi matimba na mitlhontlho ya mafumelo na ya vutihlamuleri leyi funghiweke hi hofisi ya yena eka nkarhi wa ntlhanu wa malembe leyi nga eku tshineleni emakumu ya yona hi ku hatlisa.

Hambiswiritano, u khutaziwile, exikarhi ka van'wana, hi vutiboheleri lebya ha ku vaka kona bya Holobye wa Timali Tito Mboweni hi nkarhi wa mbulavulo wa yena wa mpimanyeto wa le xikarhi ka theme leswaku ndzawulo ya yena, ku katsa na Nkwama wa Timali wa Rixaka, wu ta ya emahlweni wu firhana ekusuhisuhi na hofisi ya AG ku tiyisisa leswaku mfumo wu tiyisa tisisiteme ta wona ta mafumelo.

“Lavaya va kumeke na ku hlayisa mivuyelo ya oditi leyinene va ya emahlweni va kombisa leswaku mafambiselo yo basa yo angarhela na vutihlamuleri eka sekitara ya mfumo swa koteka, ntsena loko hi kongomisa eka ku endla swilo swa masungulo kahle. Hi tshama ha ha tibohile ku tirha hi nga karhali (endzeni ka xilerisoximfumo) xa hina na hinkwavo lavaya va byarhisiweke mafumelo na vuangameri ku tiyisa malawulelo ya swa timali na matirhelo eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu,” ku vula Makwetu.

A. Ku langutanyana eka swin'wana swa swikumiwakulu swa xiviko

Exikarhi ka swikumiwakulu swin'wana, xiviko xa Makwetu xi paluxe leswaku:

- risima ra swiviko swa matirhelo ri antswenyana kufika eka 65% ta vaoditiwa lava sweswi va kandziyisaka swiviko swo tshembeka. Hambiswiritano, AG yi kume swiviko swa matirhelo swa ku oditiwa loku nga na switatimente leswi nga na vuxokoxoko byo hoxeka hindlela yo tivikana
- eka levhele ya rixaka ku vile na ku tlhelela endzhaku eka mivuyelo, laha nhlayo ya tioditi to basa yi hungutekeke kufika eka 23% ta vanhu hinkwavo lava oditiweke loko ku fananisiwa na 30% eka lembeximali leri nga hundza.
- eka swifundzakulu, Kapa-Vupeladyambu na Gauteng swi yile emahlweni swi humesa mivuyelo ya kahle – laha ku nga na 83% na 52% ta tioditi to basa, hi ku landzelelana
- ku vile na mitsano yo tivikana eka malawulelo ya timali ya mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu loku nga ololoxiwangiki eka malembe ya mune lama nga hundza
- matirhiselo ya timali lama pimanyeteriwangiki ya tlakukile hi 38% kusuka eka lembe leri nga hundza kufika eka R2,1 wa tibilyoni, 86% ta tona a ti ri hikwalaho ka ntirhiso wa mali lowu tlulaka mpimo.
- matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu ya tlakukile hi 200% kusuka eka lembe leri nga hundza kufika eka R2,5 wa tibilyoni.
- matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu ya ye emahlweni ya tshama ya ri ehenhla eka R51 wa tibilyoni. Ntsengo lowu wu katsa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu laha AGSA yi heteke tioditi endzhaku ka siku ro hetelela ra xiviko lexi (R5,4 wa tibilyoni). I swa nkoka ku tekela enhlokweni leswaku R51 wa tibilyoni ti siya ehandle tiSOE leti nga oditiwangiki hi AGSA, leti matirhiselo hinkwawo ya timali lama hambanaka na milawu ya endleke ntsengo hinkwawo wa R28,4 wa tibilyoni
- rihanyu ra swa timali ra vaoditiwa ri ye emahlweni ri ya ehansi

- ku vile na nxungeto lowu tumbulukaka wa vumangalelani lebyi tlakukeke na swikoxo ehenhla ka tindzawulo. Kwalomu ka xanharhu xa tindzawulo leti ti vile na swikoxo ehenhla ka tona leswi nga kutlula 10% ta mpimanyeto wa tona wa haxawa. "Tindzawulo a ti pimanyeteli swikoxo swoleswo, leswi swi vulaka leswaku swikoxo leswi fambaka kahle hinkwaswo swi ta hakeriwa kusuka eka timali leti vekereweke mphakelo wa vukorhokeri, swi khukhula vuswikoti bya tindzawulo leti ku va ti yiseka emahlweni hi swa timali," ku tsundzuxa Makwetu
- nkayivelo hinkwawo wa R35,1 wa tibilyoni wu byarhiwile hi 41% ta mavandla ya mfumo lama matirhiselo ya wona ya timali ya hundzeke mali leyi ti yi hlengeletaka - 75% ta leswi a ku ri nkayivelo wa Nkwama wa Tinghozi ta le Magondzweni. Xiviko xa AG xi tsundzuxe leswaku "hambileswi vunyingi bya mavandla lama mfumo lama byarheke mikayivelo ya ta kota ku yisa emahlweni na mitirho, swikombo leswo hamboloka swi tisa swivileriso hi mayelana na ntirheko wa swa timali, leswi swi nga ta vanga ntshikelelo ku kuma timali ta engetelo kusuka eka mfumo"
- vaoditiwa lava va nga landzelelangiki hindlela yo tivikana milawu va tlakukile kusuka eka 64% kufika eka 72%. AG yi vule leswaku ku tsana eka vuangameri na swilawuri eka xiyenge xa ku landzeriwa ka milawu ku vile na vumbhoni eka swiyenge swo tala, ku katsa na malawulelo ya nkhluko wa tinhundzu na vukorhokeri (SCM), naswona swi vange matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu lama tlakukeke.
- Ku nga landzeleriwa ka milawu ya SCM ku tlakukile. Makwetu u tshikelele leswaku xiyimo lexi "a xi nyanyile swinene kutlula hi 2014-15."

Mivuyelo ya oditi leyi vonakaka xikan'wekan'we

Eka ti oditi ta yona ta lembe na lembe, AGSA yi kambela swiphemu leswi landzelaka:

- Maandlalelo lamanene na ku nga vi kona ka vuxokoxoko byo hoxeka hindlela yo tivikana eka switatimente swa timali
- Vuxokoxoko bya matirhelo byo tshembeka na ku va byo khorwisa eka swivangelo swa ku vika eka swikongomelo swa matirhelo leswi rchangeke swi vekiwa
- Ku landzeleriwa ka milawu leyi fumaka timhaka ta timali

Nhlangano lowu oditiweke wu fikelela odifi yo basa loko switatimente swa wona swa timali swi andlariwile hindlela leyinene, ku ri hava swikumiwa swa oditi hi mayelana na mavikelo ya wona eka swikongomelo leswi rhangeke swi vekiwa na ku landzeleriwa ka milawu.

B. Vaoditiwa lava lavaka miphalalo ya xihatla

Xiviko xa AG xi paluxe leswaku mikhetekanyo ya odifi leyi landzelaka yi lava ku langutisiwa ka xihatla na miphalalo leyi kongomisaka hi vurhangeri bya rixaka na bya swifundzakulu na swivumbeko swa vuangameri:

Tindzawulo ta Dyondzo, Rihanyu na Mitirho ya Mfumo ti na mivuyelo ya xiyimo xa le hansi swinene

Tindzawulo ta Dyondzo, Rihanyu na Mitirho ya Mfumo ti yile emahlweni ti va na mivuyelo ya xiyimo xa le hansi swinene eka tindzawulo hinkwato - 33% ta tindzawulo leti ti kume mihlahluvo leyi switatimente swa timali swi nga andlariwangiki hindlela leyinene. Ko va timbirhi ntsena ta tindzawulo leti nga eka tisekitara leti ti kumeke mihlahluvo ya odifi yo basa.

Xikatsa lexi xa tindzawulo xi na vutihlamuleri bya kutlulanyana hafu ya mipimanyeto ya tindzawulo na ku simeka minongonokokulu ku antswisa rihanyu na ku hanya kahle ka vaakatiko.

Makwetu u tsundzuxe leswaku rihanyu ra swa timali ra Tindzawulo leta Dyondzo na ta Rihanyu ta swifundzakulu "ri dinga mphalalo wa xihatla ku sivela ku wa ka tindzawulo leta mphakelo wa vukorhokerikulu".

U vule leswaku, loko ku fananisiwa na tindzawulo tin'wana, tisekitara leti "ti le ka xiyimo xo biha". Tanihi xikombiso, matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki hi Tindzawulo ta Dyondzo ta swifundzakulu ya yime eka kwalomu ka R1 ya biliyoni naswona nkayivelo lowu byarhiweke hi Ndzawulo ya Dyondzo ya Kapa-Vuhumadyambu yi ri yoxe a wu ri R1,7 wa tibiliyoni.

Tindzawulo ta Rihanyu ta swifundzakulu leti ti vilerisaka swinene

Xiviko xa AG xi pende xifaniso xa Tindzawulo ta Rihanyu ta swifundzakulu leti ti nga eka xiyimo lexi nga sirhelelekangiki. Tona i Kapa-Vuhumadyambu, Free State na Kapa-N'walungu.

Nkayivelo hinkwawo wa Tindzawulo ta Rihanyu a wu yime eka R8,4 wa tibiliyoni. Tindzawulo ta Rihanyu hinkwato, handle ka Kapa-Vupeladyambu na Free State, ti vile na swikoxo ehenhla ka tona leswi a swi ri ehenhla kutlula mpimanyeto wa tona wa 2018-19. Mpimanyeto wo tirha wa Ndzawulo ya Rihanyu ya Kapa-Vuhumadyambu a wu ri ehenhla hi kanharhu kutlula mpimanyeto wa yona wo tirha.

Tikholichi ta TVET leti kayakayaka ku nyika vutihlamuleri bya timali ta tona

Xiviko xa Makwetu xi kombete leswaku tikholichi ta dyondzo na vuleteri bya xithekiniki na mitirho ya mavoko (TVET) ti ye emahlweni ti kayakaya ku nyika vutihlamuleri bya timali ta tona. Tanihi xikombiso, eka tikholichi leta 48 leti oditiweke hi AGSA, ko va ntsena tinharhu ti kumeke tioditi to basa loko ku fananisiwa na kaye eka lembe leri nga hundza.

“Tikholichi leti a ti koti ku nyika vutihlamuleri hindlela ya nkhaqato bya mali leyi ti yi kumaka kumbe bya leswi ti kolotiwaka swona na bya rifuwo ra tona. Swivutiso swi fanele swi vutisiwa hi mayelana na ndzahleko lowu nga tshukaka wu va kona wa mali hikwalaho ka malawulelo ya xiyimo xa le hansi xa rifuwo, mali leyi hlengeletiwaka na vakoloti eka tikholichi leti hi nkarhi lowu timali ti dingekaka swonghasi ta dyondzo ya le henhla.”

C. Mavandla lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo

Mivuyelo ya oditi ya mavandla lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo yi ya emahlweni yi tlhelela endzhaku

Mivuyelo ya mavandla lama nga ehansi ka vun'wini bya mfumo (tiSOE) yi ye emahlweni yi tlhelela endzhaku kusuka eka lembe leri nga hundza na kusuka hi 2014-15.

Thirasiti ya Nhluvukiso leyi Tiyimelaka yi kume nhlahluvo lowu oditara yi nga nyikiki vonelo lembe ra vunharhu hi ku landzelelana, kasi Nhlango wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga (SABC)

wu tlhelele endzhaku kusuka eka nhlahluvo wa tirhekodo na switatimente swa timali leswi andlariweke hindlela leyi nga riki leyinene leyi hambanaka na milawu ya tinkota kuya eka nhlahluvo lowu oditara a nga nyikiki vonelo. Ko va ntsena Bangi ya Nhluvukiso ya le Dzongeni wa Afrika, leyi yi oditiweke hi AGSA rosungula, yi kumeke nhlahluvo wa oditi wo basa.

Tanihileswi a swi ri xiswona eka lembe leri nga hundza, nhlayo yo tivikana ya tiODITI ta tiSOE a ti nga hetiwangi hi kwalomu ka siku ra hetelela ra 30 Ndzati. Leswi, AG yi vika, a swi ri "hikwalaho ka switatimente swa timali na tiODITI leti hlwerisiweke hikwalaho ka vaoditiwa lava a va ri eku kayakayeni leswaku a va ri mabindzu lama kotaka ku endla mpindzulo". Leswi a swi tirha eka ntlawa wa Vuhahisi wa Afrika-Dzonga, ntlawa wa Denel (lowu wu tlhelaka wu va muoditiwa lontshwa wa AGSA), ntlawa wa Nhlango wa Eneji ya Nyutliliya wa Afrika-Dzonga na SA Express (laha switatimente swa timali swo hetelela na xiviko xa oditi lexi kandziyisiweke a swi ri swa lembeximali xa 2015-16, kasi oditi ya 2016-17 ya ha ku hetisisiwa ntsena ku nga ri khale).

Rihanyu ra swa timali eka tiSOE

AG yi vule leswaku ku vile na vuantswisinyana eka rihanyu ra swa timali eka tiSOE, kambe SABC, Nhlango wa Oyilimbisi na Gasi na Hofisi ya Poso ya Afrika-Dzonga ti paluxe leswaku ku vile na ku kanakana ko tivikana hi mayelana na loko ti nga kota ku ya emahlweni na mitirho ya tona mikarhi leyi taka ku ri hava mpfuno wa swa timali.

“Loko ku tekeriwa enhlokweni leswaku vunyingi bya tiSOE laha tiODITI ti nga hetiwangiki ti langutanile na mitlhontlho ya mabindzu lama kotaka ku endla mpindzulo, malangutekelo ya swa timali ya tiSOE to tala ya tsanile,” AG yi paluxa.

Ku vile na mitsano eka tiphurosese to vika matirhelo na ntlakuko eka ku nga landzeleriwi ka milawu eka 16 wa tiSOE leti oditiweke hi AGSA - 88% ta swikumiwa swa swihoxo swo tivikana eka mhaka leyi. Mavandla lama ya tlhele ya paluxa R1,9 wa tibilyoni eka matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu, kambe ntsengo lowu wu nga va wu ri ehenhla tanihileswi tiSOE tinharhu - Nhlango wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga, Khamphani ya Swihlahla ya Afrika-Dzonga na Swihlahla swa Komatieland – a ya andlariwangi hindlela

leyinene eka vuhetiseki bya mpaluxo ya wona ya matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu.

Matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu ya tiSOE leti hi nga ti oditangiki ya fikile eka ntsengo wa R28,4 wa tibiliyoni, leti katseke R19,6 wa tibiliyoni eka Eskom na R8,1 wa tibiliyoni eka Transnet.

Tindzawulo leti nga na vutihlamuleri bya tiSOE ti dinga ku tiyisa maendlelo ya vuangameri

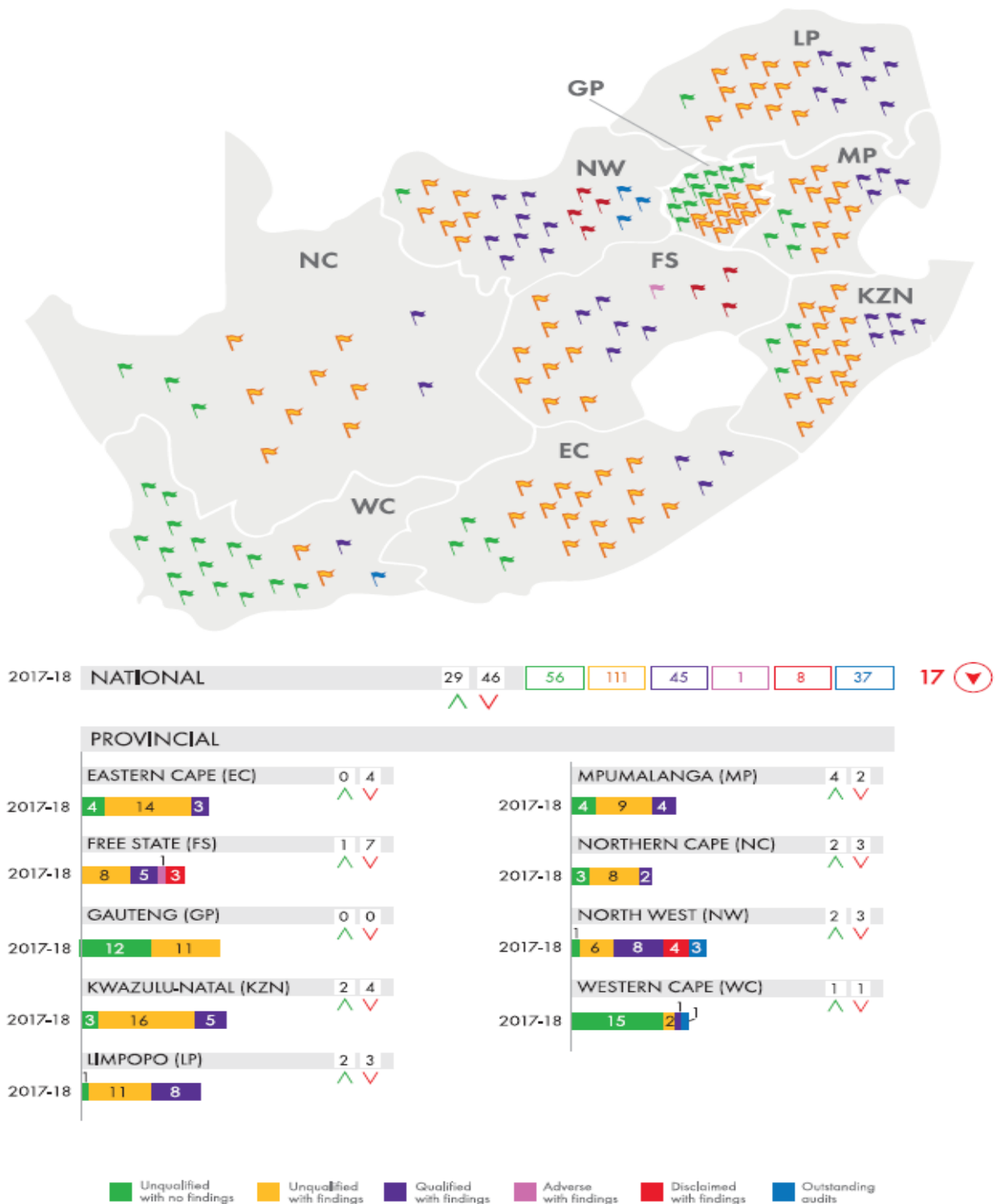
Xiviko xi boxe swivilelo hi mayelana na swivandla swa mitirho eka swiyimokulu na nkatshamiseko eka tilevhele ta bodo na vufambisi eka mavandla lama. Nakambe xi kombisa leswaku 10 ra tindzawulo leti nga na vutihlamuleri bya ku angamela tiSOE ti hava maendlelo ya vuangameri yo fanana naswona vunyingi bya tona a ti kunguhatelangi hi ku ringanela ntirho wa vuangameri na ku vika hi wona eka swiviko swa tona swa matirhelo.

Makwetu u tlhele a tshikelela leswaku "tiSOE ti tirha xiave xa nkoka eAfrika-Dzonga, naswona ti dinga ku seketeriwa hi mfumo, kambe na ku vitaniwa ti ta nyika vutihlamuleri.

"Vutihlamuleri eka mfumo i bya nkoka eka ku tiyisisa leswaku tiofixiyali ta mfumo ti nyika vutihlamuleri bya swiboho na swiendlo leswi tekiweke loko ti ri karhi ti tirha swiave na mitirho ya tona. Ku vile na ku cinca lokunene ko tala ku antswisa vuangameri na mafumelo ya tiSOE, ku katsa na vuangameri lebyi tlakukeke hi tikomiti ta palamende na ku ololoxa mitlhontlho ya vurhangeri eka levhele ya bodo. Hambiswiritano, vunyingi bya swibumabumelo swa hina kusuka eka xiviko xa hina xa nkarhi lowu nga hundza a swi si tirhisiwa eka tiSOE hinkwato."

D. Mivuyelo ya oditi ya mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu

Xifaniso lexi nga laha hansi xi komba mfambafambo eka mivuyelo ya oditi:

Eka levhele ya rixaka, ku vile na ku tlhelela endzhaku eka mivuyelo, laha nhlayo ya tiditi to basa yi hungutekeke kufika eka 23% ta vanhu hinkwavo.

Eka swifundzakulu, Kapa-Vupeladyambu na Gauteng swi yile emahlweni swi humesa mivuyelo ya kahle - laha ku nga na 83% na 52% ta tioditi to basa, hi ku landzelelana. Swo fana eka swifundzakulu haswimbirhi, AG yi vula, "a ku ri xiave xa vurhangeri na tihuvo to endla milawu eka ku hlohlotela endlelo ra vutihlamuleri na nkavuciva, ku veka swikongomelokulu swa mafambiselo yo basa, na ku tirhisa hindlela ya xisisitematiki kuya eka xikongomelokulu hambiloko ku langutaniwile na mitlhontho yo yelana tanihi swifundzakulu leswin'wana".

Mivuyelo ya le Kapa-Vupeladyambu yi kombe ku tlhelelanyana endzhaku eka mune wa malembe hikwalaho ka milandzu leyi nga fambelaniki na yin'wana ya maendlelo ya tinkota lama nga lulamangiki na ku nga landzeleriwi ka milawu.

Switatimente swa timali swa vaoditiwa hinkwavo eGauteng a swi andlariwile hindlela leyinene, kambe mavikelo ya matirhelo yo tshembeka na ku landzeleriwa ka milawu a swi ri hava vumbhoni eka vaoditiwa hinkwavo, leswi vangeke tilevhele ta le henhla ta matirhiselo ya timali lama hambanaka na timali.

AG yi vule leswaku swi khomisa tingana leswaku vuantswisi eka mivuyelo ya oditi ya le Kapa-Vuhumadyambu emalembeni ma nga ri mangani lama nga hundza a byi yisiwangi emahlweni – mivuyelo ya oditi yi tlhelele endzhaku hi 2017-18 hikwalaho ka fambelo ro nonoka ra ku tirhana na swivangelokulu swa swikumiwa leswi boxiwaka hi hofisi ya yena lembe rin'wana na rin'wana.

Hindlela yo fana, xiendleko xa vuantswisi eLimpopo a xi yangi emahlweni, laha vaoditiwa vo tala va tlheleleke endzhaku kutlula ku antswa elembeni leri nga ehansi ka nkambisiso. Hambileswi vurhangeri bya xifundzakulu byi tibohaka ku tirhisa swibumabumelo swa hofisi ya yena, "sweswo a swi endliwangi hi nkarhi na hindlela leyi fikaka eka mahetelelo, laha vaoditiwa va ringetaka ku ololoxa swikumiwa swa lembe leri nga hundza ntsena emakumu ka lembe kumbe hi nkarhi wa phurosese ya oditi", ku vika Makwetu.

Makwetu u tekele enhlokweni Mpumalanga tanihi xifundzakulu xi ri xoxe laha mivuyelo ya oditi yi antswewe. Hambiswiritano, mivuyelo a yi cincacinca emalembeni ya mune lama nga hundza, laha vaoditiwa lava nga yisiki emahlweni mivuyelo ya vona tanihileswi

swilawuri swa le ndzeni swo tiya swi nga endliwangiki swa nhlango, leswi vangeke mivangu ya swilawuri swa le ndzeni leyi nga tshamisekangiki. U vule leswaku vaoditiwa lavaya va antswiseke va endle tano hi ku landzelela makungu ya vona ya matirhelo, lama leteriwaka hi varhangeri leswaku ku vekiwa thoni leyi nga lulama.

Hi ku kanetana, mivuyelo eKapa-N'walungu na KwaZulu-Natal a yi cincacinsa emalembeni ya mune lama nga hundza - vuantswisi eka lembe rin'we yi hungutiwile hi ku tlhelela endzhaku eka lembe leri landzelaka. AG yi tshahile mpfumaleko wa xihatla kusuka eka vurhangeri eka ku angula eka swivangelokulu swa mivuyelo ya oditi eka swifundzakulu leswi.

EN'walungu-Vupeladyambu na Free State, Makwetu u boxe ntsena "mpfumaleko wa vutihlamuleri na

vutinyiketeri eka mafambiselo yo basa" tanihi swiphemu leswi swi hlohloleleke matirhelo ya xiyimo xa le hansi ya swifundzakulu leswi. Mivuyelo ya swona ya oditi yi ye emahlweni yi nyanya naswona a swi ri swifundzakulu swi ri swoxe leswi nga va na mihlahluvo leyi oditara yi nga nyikiki vonelo na tirhekodo na switatimente swa timali leswi nga andlariwangiki hindlela leyinene leyi hambanaka na milawu.

"Swifundzakulu leswi a swi ri eka xiyimo xo biha – rihanyu ra swona ra swa timali a ri leri nyanyeke kutlula ra swifundzakulu hinkwaswo, ku hava vaoditiwa, handle ka un'we eN'walungu-Vupeladyambu, a nga kota ku landzelela milawu, na nkavuswikoti wa ku vika hindlela yo tshembeka eka matirhelo ya vaoditiwa na tiphurojekekulu ta swifundzakulu a swi tolovelekile. Ku hlwela eka ku hetiswa ka tiphurojeke, ntirho wa risima ra le hansi na tihakelo ku ri hava vumbhoni bya mphakelo (ngopfungopfu eFree State) swi vangile mphakelo wa vukorhokeri wa xiyimo xa le hansi na swihehlo swa vumbabva.

"Hambileswi ku nga na vutinyiketeri lebyi endliweke eka hina eka nkarhi lowu nga hundza, swi vile erivaleni leswaku vurhangeri bya xipolitiki na bya mafambiselo byi tsan'wa swihungwana na swibumabumelo swa hina – byi hlawula ku kaneta mahetelelo ya oditi,

ematshan'weni ya ku tirhana na mbangu wa swilawuri wo tsana eka kwalomu ka hinkwavo va vaoditiwa eN'walungu-Vupeladyambu," a paluxa.

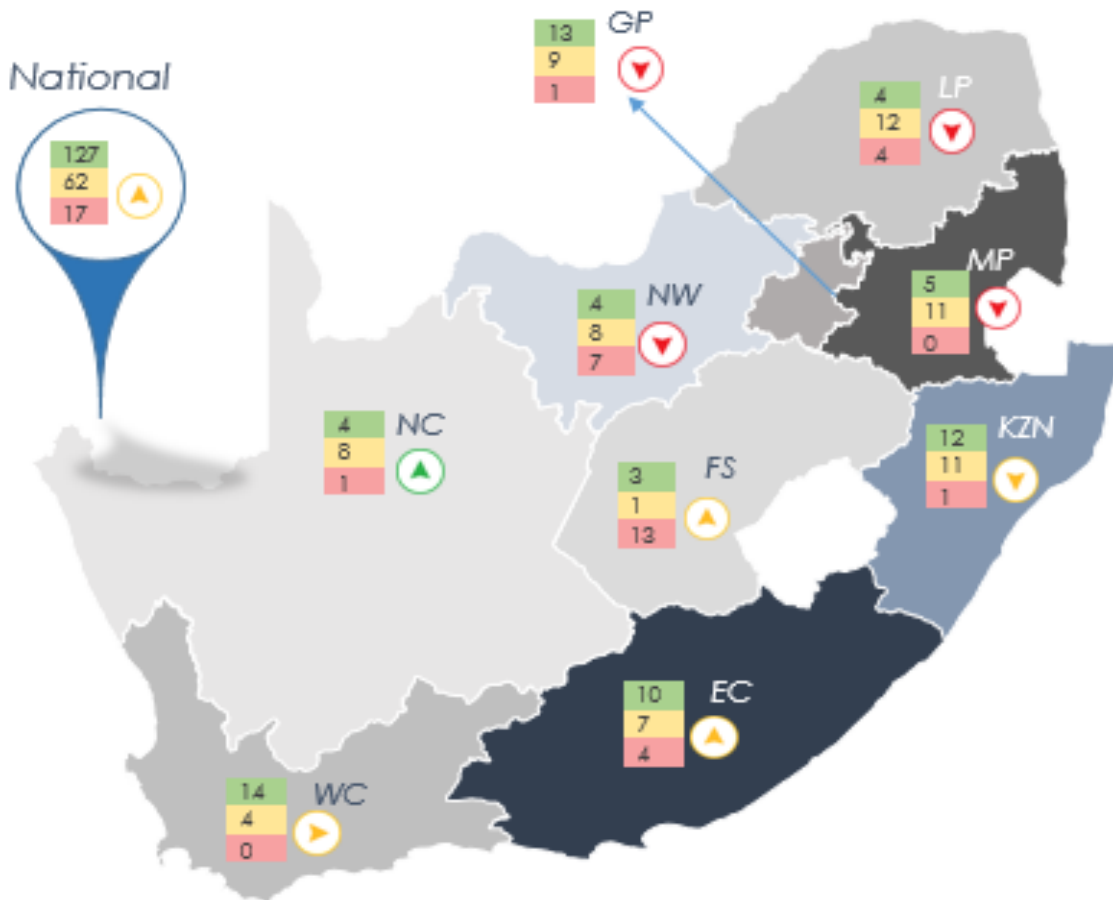
U vule leswaku eFree State, "ematshan'weni ya ku tirhana na swivangelokulu swa mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi, maqhinga ya cinciwile ku yisa emahlweni ku papalata swilawurikulu swa le ndzeni. Ehenhla ka leswi, a swi tolovelekile eka haswimbirhi swifundzakulu leswi leswaku swivumbeko swa vuangameri a swi nga ri na mavonelakule, leswi swi kavanyeteke ku tirhisiwa ka switandzhaku tanihileswi swirho swa khansele ya vurhangerinkulu swi nga endlwangiki ku va swi nyika vutihlamuleri".

E. Tioditi leti nga hetiwangiki

Hi kwalomu ka 31 Mhawuri, 41 wa tioditi a ti nga si hetywa – ntlakuko kusuka eka 26 wa tioditi leti a ti nga si hetywa hi nkarhi wo fana n'wexemu. Swivangelokulu a swi ri ku hlwela kumbe ku nga rhumeriwi ka switatimente swa timali na vuxokoxoko lebyi kayivelaka. Ntsengo wa 18 wa tioditi leta ha saleleke endzhaku a wu ri hikwalaho ka tiSOE leti a ti ringeta ku ololoxa xiyimo xa tona xa bindzu leri kotaka ku endla mpindzulo.

F. Rihanyu ra swa timali ra vaoditiwa

Girafu leyi nga laha hansi yi komba mifambafambo ya xiyimo xa timali ta tindzawulo:

Rihanyu ra swa timali ra vaoditiwa ri ya ehansi. Tindzawulo, hi ku kongoma, a ti ri eku kayakayeni ku ringanisa timali ta tona. Xiviko xi kombete leswaku rihanyu ra swa timali ra tindzawulo ri tlhelele endzhaku ku ya emahlweni hi 2017-18, swi yisa emahlweni fambelo ro ya ehansi kusukela hi 2014-15. Vaoditiwa lava nga na xiyimo xa rihanyu ra swa timali xa kahle va yimela 28% ntsena ta mpimanyeto wa matirhiselo ya timali wa tindzawulo.

Hi ku angarhela, 16 wa tindzawulo leti kumekeke ti ri karhi ti lava mphalalo wa xihatla ti paluxe eka switatimente swa tona swa timali leswaku ti nga ha va ti nga koti ku yisa emahlweni ku phakela vukorhokeri loko timali to engetela ti nga nyikiwi. Hambileswi tindzawulo leti ti yaka emahlweni na mitirho ya tona, a ti vika leswaku a ti ri eka xiyimo xa timali lexi nga sirhelelekangiki swinene emakumu ka lembeximali leri.

G. Malawulelo ya nkholuko wa tinhundzu na vukorhokeri

Ku nga landzeleriwi ka milawu ya malawulelo ya nkholuko wa tinhundzu na vukorhokeri (SCM) ku tlakukile. Xiyimo lexi, Makwetu a tshikelela, "a xi tlhela xi nyanya kutlula hi 2014-15, hambiloko ku ri na ku vika hinkwako loku hi ku endleke eka xiyenge lexi, mifungo yo tshwuka leyi hi yi kombiseke, na swibumabumelo leswotala leswi hi swi endleke. Tiphurosese to xava tinhundzu na vukorhokeri leti nga riki na mphikizano na ku va leti nga riki kahle na malawulelo ya tikontiraka lama nga ringanelangiki a swi tolovelekile.

Makwetu u tsundzuxe leswaku ku va tiko leri ikhonomi ya rona ha ku tivisiwaka ximfumo ku va yi wile hindlela ya xithekiniki, "mfumo wu nge swi koti ku lahlekeriwa hi mali hikwalaho ka matekelo ya swiboho ya xiyimo xa le hansi, vusopfa kumbe ntlangiso wa swipfuno" swo tanihi le ka nhluleko ku landzelerisa eka swibumabumelo swa oditi kumbe matirhiselo lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu, leswi hi ntiyiso ku nga mali leyi lahlekeke.

Matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu ya tlakuka

Matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu ya ye emahlweni ya tshama ya ri ehenhla eka R51 wa tibiliyoni. Ntsengo lowu wu katsa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu laha AGSA yi heteke tioditi endzhaku ka siku ro hetelela ra xiviko lexi (R5,4 wa tibiliyoni). Nakambe AG yi langutele leswaku ntsengo lowu wu ga ha va wu ri ehenhla, tanihileswi 27% ta vaoditiwa va paluxeke leswaku va vile na matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu kambe ntsengo hi vutalo a wu nga fiveki. Hi ku engetela, 28 wa vaoditiwa va vile na swikumiwa tanihileswi mitsengo leyi va yi paluxeke a yi nga hetisekangi. Ku yisa emahlweni, AGSA a yi kotangi ku odita R6,5 wa tibiliyoni ta nkoka wa tikontiraka hikwalaho ka vuxokoxoko lebyi kayivelaka kumbe lebyi nga hetisekangi.

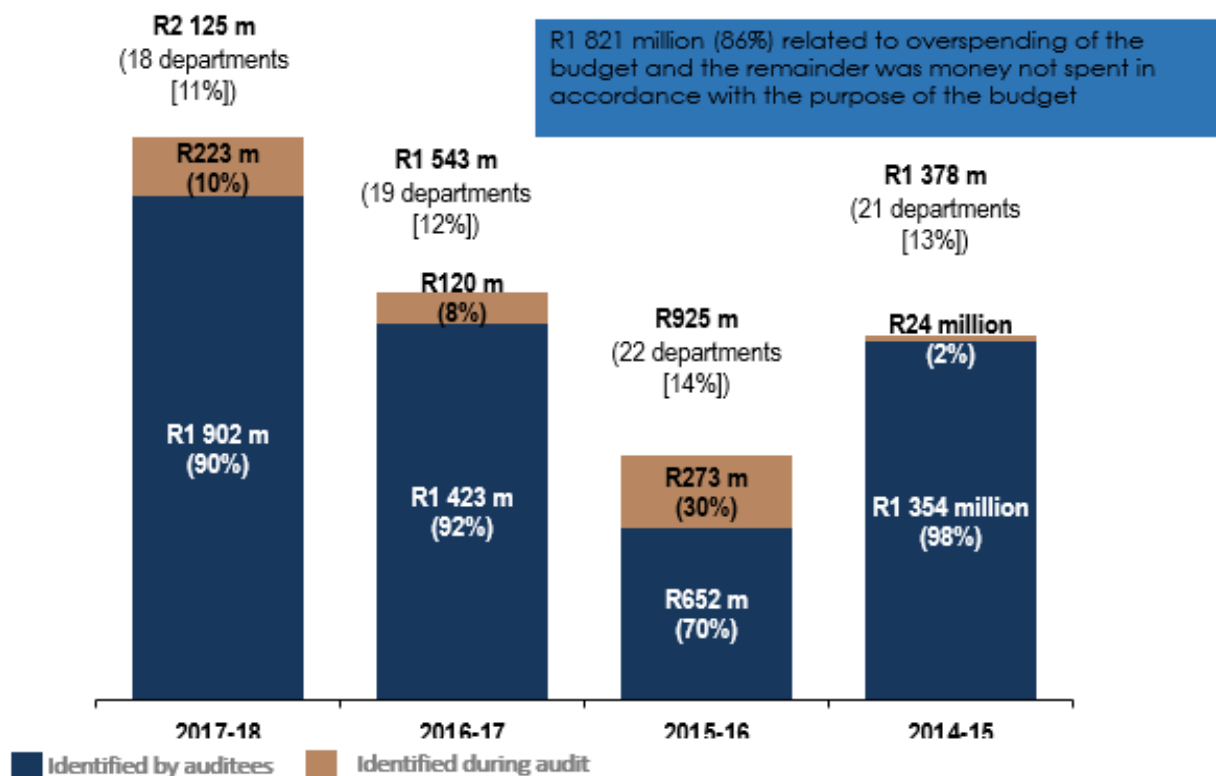
Swihoxaxandla swa le henhla swa 10 eka matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu a swi ri na vutihlamuleri bya 52% ta ntsengo hinkwawo wa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu. Makwetu u lemuke leswaku 17% ta matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu a ku ri matirhiselo ya timali eka malembe lama nga hundza lama thumbiweke na ku paluxiwa ntsena hi 2017-18, loko 83% leti nga sala (R37,9 wa tibiliyoni) a ti ri timali leti tirhisiweke hi 2017-18 – leti yimelaka 4% ta mpimanyeto wa matirhiselo ya timali

hinkwawo. "Ya katse R16,8 wa tibilyoni eka tihakelo leti humesiweke eka tikontiraka leti yaka emahlweni leti nyikiwaka hindlela leyi hambanaka na milawu eka lembe leri nga hundza – loko ku nga landzeleriwi ka milawu ku nga lavisisiwangi naswona ku va ku tsetseleriwile, tihakelo eka tikontiraka leta malembenyongi ti ya emahlweni ti voniwa na ku paluxiwa tanihi matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu," a hlamusela.

“Matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu a ya yimeli ngopfungopfu ntlangiso kumbe a ya vuli leswaku vumbabva byi endliwile – leswi swi dinga ku tiyisiwa hi ku tirhisa vulavisisi ku va byi endliwa hi muofisiri wa tinkota kumbe mulawuri wa tinkota. Hambiswiritano, milahlekelo leyi se yi tumbulukile kumbe yi nga ha tumbuluka loko vulavisisi byo landzelerisa byi nga endliwi. Vaoditiwa va na rhekodo ya nandzeleriso ya xiyimo xa le hansi eka ku tirhana na matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu na ku tiyisisa leswaku ku va na vutihlamuleri. Nsalo wa ku hela ka lembe wa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu lowu hlengeletaneke emalembeni lamotala naswona ku nga firhaniwangiki na wona (hi ku tirhisa mbuyiso, ntsetselelo kumbe ku herisiwa) i R161,8 wa tibilyoni,” ku vula AG.

Matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki ya tlakuka

Matirhiselo ya timali lama pimanyeteriwangiki ya tindzawulo

Matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki ya tlakukile hi 38% kusuka eka lembe leri nga hundza kufika eka R2,1 wa tibilyoni – 86% a ti ri hikwalaho ka ntirhiso wa mali lowu tlulaka mpimo.

Xiyimo xa matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki na xona xi nyika vonakelo ra rihanyu ra swa timali ra vaoditiwa, tanihileswi hakanyingi ri yimela ntirho wa vona wa mali lowu tlulaka mpimo wa mipimanyeto ya vona, naswona AG ya vilela leswaku matirhiselo lama ya timali ya tlakukile kusuka lembe leri nga hundza.

U vule leswaku ntlakuko eka matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki “ya penda xifaniso xa tindzawulo leti ti nga kotiki ku tirha endzeni ka mipimanyeto ya tona - leswi vangaka mikayivelo na ku tirhisiwa ka timali leti nga riki kona”. Eka ntsengo hinkwawo, 82

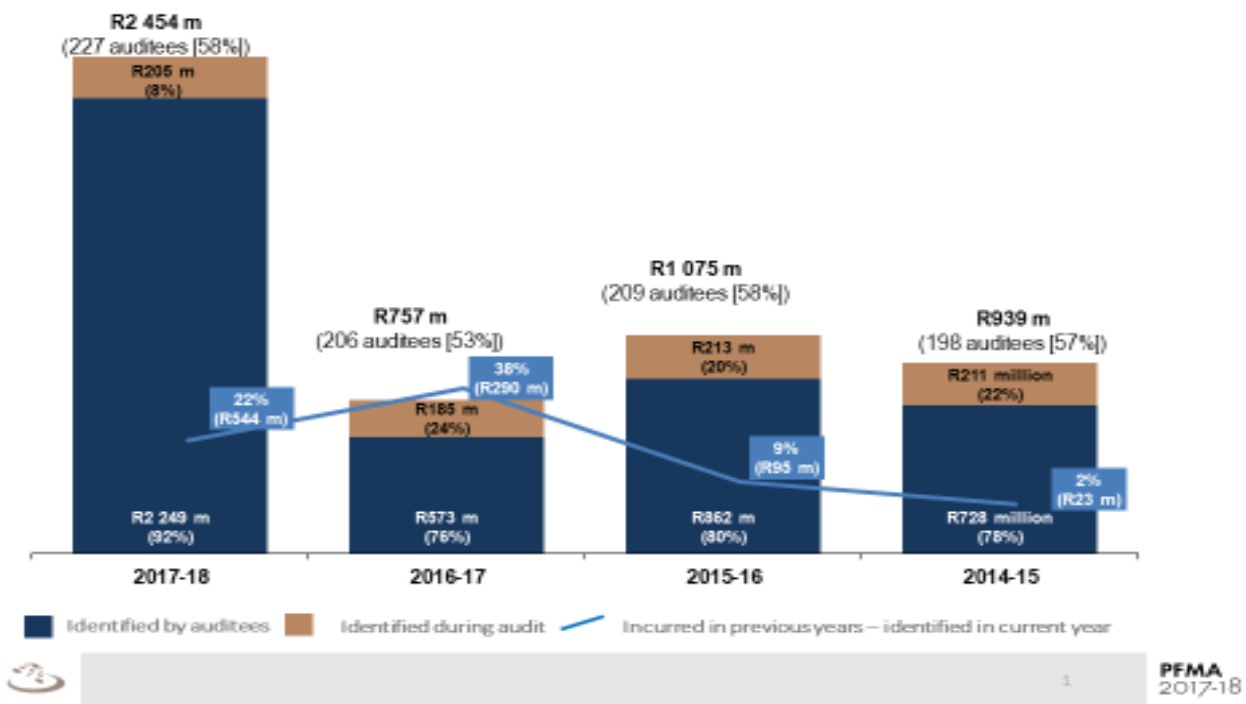
wa tindzawulo (52%) hindlela ya xithekiniki ti vile na timali leti nga ringanelangiki ku tshamisekisa swikweleti hinkwaswo leswi swi veke kona hi ku hela ka lembe loko swihakeleriwa leswi nga hakeriwangiki hi ku hela ka lembe na swona swi tekeriwile enhlokweni. Leswi swi vula leswaku tindzawulo leti ti sungule lembeximali ra 2018-19 ti ri na xiphemu xa mpimanyeto wa tona xi tirhisiwile nkarhi wu nga si fika hi ntiyiso. Hambileswi swi ta va na nhlohotelo lowutsongo eka tindzawulo to tala hikuva mitsengo leyi yi le hansi, 15 wa tindzawulo se ti tirhisile kutlula 10% ta mpimanyeto wa matirhiselo ya timali lowu tirhisiwaka wa 2018-19 loko mpimanyeto wa hakelo ya vatirhi wu nga tekeriwi enhlokweni.

“Tindzawulo tin'wana a ti hakelangi vakolotisi va tona loko mipimanyeto ya tona yi sungula ku hela naswona hikwalaho ka sweswo ti papalate matirhiselo ya timali lama nga pimanyeteriwangiki, kambe tihakelo endzhaku ka swona ti humesiwile eka lembe leri landzelaka, hi ntiyiso ku tirhisiwa mali leyi kunguhateriweke swirhangana swin'wana swa mphakelo wa vukorhokeri. ‘Mali leyi hundziseriwaka emahlweni’ leyi yaka emahlweni ya mipimanyeto yi vile na nhlohotelo wo hamboloka eka vuswikoti bya tindzawulo ku hakela vakolotisi hi nkarhi na ku phakela vukorhokeri,” ku vula AG.

Nakambe u vike leswaku swikoxo swi endlwile ehenhla ka tindzawulo hi ku tirhisa vumangalelani ku kuma ndziriso hikwalaho ka ndzahlekelo lowu vangiweke hi ndzawulo – swikoxo swa ntolovelo swinene i vusopfa bya swa vutshunguri leswi endlwaka ehenhla ka Tindzawulo ta Rihanyu ta swifundzakulu. Tindzawulo a ti pimanyeteli swikoxo swoleswo, leswi swi vulaka leswaku swikoxo leswi fambaka kahle hinkwaswo swi ta hakeriwa kusuka eka timali leti vekeraweke mphakelo wa vukorhokeri, swi khukhula nakambe vuswikoti bya tindzawulo leti ku va ti yiseka emahlweni hi swa timali.

Matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu ya tlakuka

Girafu leyi nga laha hansi yi fanisa pheteni ya matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu.

Nhlayo ya vaoditiwa lava nga na matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu yi tlakukile hi 10% kusuka eka lembe leri nga hundza. Ntsengo hinkwawo wa 181 wa vaoditiwa va vile na matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu eka havumbirhi bya nan'waka na n'wexemu, 157 ya vona va byarhile matirhiselo yo tano ya timali eka malembe manharhu lama nga hundza.

Makwetu a tsundzuxa, “mfumo wu nge swi koti ku lahlekeriwa hi mali hikwalaho ka matekelo ya swiboho ya xiyimo xa le hansi, vusopfa kumbe ntlangiso wa swipfuno. Hambiswiritano, hi ya emahlweni hi vona ntlakuko eka matirhiselo ya timali lama nga hava mbuyelo na lama a ya ta va ya papalatiwile loko a ku landzeleriwile milawu. Matirhiselo lama, lama hi ntiyiso ku nga mali leyi lahlekaka, ya tlakukile hi kutlula 200% kusuka eka lembe leri nga hundza. Ntlakuko lowo angarhela hakanyingi a wu ri hikwalaho ka ndzahleko wa R1 022 wa timiliyoni hi Vandla ro Bindzurisa ra Mati, laha tihakelo ti humesiweke ku ri hava ndzima leyi khatsiwaka eka tiphurojeke ta swimakiwakulu swa mati”.

H. Swikumiwa eka ku lawula na ku phakela minongonokokulu

Xiviko xa AG xi tlhele xi katsa swikumiwa eka malawulelo na mphakelo wa minongonokokulu ya mfumo hi mpimanyeto lowu katsanisiweke wa R47,9 wa tibiliyoni. Minongonoko leyi hi leyi:

1. nhluvukiso wa swimakiwakulu swa mati
2. pfhumba ra mitirho ya mfumo leyi ndlandlamukisiweke
3. timali ta nhluvukiso wa tiyindlu.

Nakambe AGSA yi odite malawulelo na mphakelo wa minongonokokulu eka tisekitara ta dyondzo na rihanyu naswona yi ta andlala swiviko hi swikumiwa swa yona emasungulweni hi 2019.

Makwetu u paluxe leswaku kusukela ku vile na xiviko xa yena xo sungula eka minongonoko leyinharhu n'wexemu, "ku vile na vuantswisi byitsongo" tanihileswi ku nga riki swibumabumelo hinkwaswo hi hofisi ya yena swi tirhisiweke.

Hinkwaswo ka swona, 98% ta mpimanyeto hinkwawo lowu averiweke ku phakela eka minongonoko leyi wu tirhisiwile hi

2017-18; hambiswiritano, tindzawulo ti kume 12% ntsena ya mipakaniso leyi fambelanaka.

AG yi ye emahlweni yi vika leswaku hambu Ndzawulo ya Mitirho ya Mfumo kumbe Ndzawulo ya Matshamelo ya Vaaki a yi vikangi hi mukhuva wo tshembeka eka matirhelo ya minongonoko ya yona, tanihileswi vuxokoxoko eka mfikelelo wa tiphurojeke leti nyikiwaka timali eka tilevhele ta swifundzakulu na vamasipala a ku nga ri mikarhi hinkwayo ti hlengeteke hi mukhuva wo fanana naswona a byi nga tshembeki. Leswi, ku lemuka AG, swi ta tikesela mfumo ku hlahlwa loko mipakaniso leyi kunguhatiweke ya minongonoko leyi yi fikeleriwile emakumu ka theme ya rimba ra maqhinga ya le xikarhi ka theme ya ntlhanu wa malembe ya nkarhi wa sweswi.

Mihambuko eka tiphuroseke to xava tinhundzu na vukorhokeri na malawulelo ya tikontiraka lama nga ringanelangiki a swi ri swikumiwa swo phikelela eka tiphurojeke ta mati na tiyindlu. Tin'wana ta tiphurojeke ti kombise mitsano yo tivikana hi ku landza mphakelo wo hlwela, ntirho wa risima ra le hansi, ntlangiso na malawulelo yo hamboloka.

I. Nkaneto wa swikumiwa swa oditi

Makwetu u paluxe leswaku xiendleko xa nkaneto wa swikumiwa swa oditi swa hofisi ya yena xi yile emahlweni

naswona xi tiyelerile hi lembe ra 2017-18, leswi vangeke ku hlwela ka tioditi tin'wana.

“Swa amukeleka eka lavaya hi va oditaka (vaoditiwa) ku vutisa na ku kaneta mbuyelo wa tioditi, hi ku ya hi vumbhoni na tinhlamuselontwisiso ta tinkota to tiya kumbe swivangelo swa xinawu. Nakambe

hi amukela leswaku yo tala ya milandzu ya tinkota na ya xinawu leyi ku tirhaniweke na yona eka tioditi leti yi pfilunganile naswona kotala yi pfulekile ku va ku humesiwa nhlamuselontwisiso eka yona,” a veka erivaleni.

Kambe Makwetu u tiyisise leswaku eka vaoditiwa van'wana, ntshikelelo wu vekiwa ehenhla ka swipanu swa oditi swa hofisi ya yena ku cinca mahetelelo hi xikongomelo ntsena xa ku papalata mivuyelo ya oditi yo hamboloka kumbe mpaluxo wa matirhiselo ya timali lama hambanaka na milawu – ku ri hava swivangelo swo ringanela. U kombele vurhangeri ku veka thoni ya vutihlamuleri hi ku tshikelela leswaku "loko mivuyelo ya oditi yi nga ri tanihilaha yi naveriwaka hakona, matimba ya fanele ku kongomisiwa eka ku tirhana na xiphiso naswona ku nga ri ku sindzisa vaoditara ku cinca mahetelelo ya vona,” ku susumeta AG.

J. Mahetelelo

“Vuantswisi lebyi tsongahaleke eka mivuyelo ya oditi hi ku kongoma na mafumelo hi ku angarhela, emalembeni lamotala, byi komba leswaku maendlelo ya vutihlamuleri a ya tirhi hilaha a ya fanele ya tirha hakona. Hikokwalaho leswi swi vangile swikombelo swa leswaku

swo tala swi endliwa – ngopfungopfu hi hofisi ya hina. Hikwalaho ka nseketelo wa komiti ya uangameri ya palamende, Nawu wa Oditi ya Mfumo sweswi wu hundzuluxiwile naswona wu ta hi nyika matimba yo tala ku tiyisisa leswaku ku va na vutihlamuleri eka sekitara ya mfumo.

“I swa nkoka ku va ku tshikeleriwa hi vuntshwa leswaku xikongomelo xa mihundzuluxo leyi a hi ku teka mitirho ya vaofisiri va tinkota kumbe valawuri va tinkota, tanihileswi mitirho ya vona ya vutihlamuleri yi nga erivaleni eka nawu. Kambe i ku nghenelela laha mitirho leyi yi nga humelerisiwiki hambileswi hina hi nga eku tsundzuxeni vurhangeri hi mihambuko leyo tivikana leyi yi dingaka ku lavisisiwa na ku tirhaniwa na yona. Mihundzuluxo leyi yi ta hi nyika matimba ya ku hlohlotela hi ku kongoma eka mivuyelo ya oditi,” ku dlayelela Makwetu.

Xi humesiwile hi: Oditara-Jenerala wa Afrika-Dzonga

Tihlanganise: Africa Boso • (012) 422 9880 • Africab@agsa.co.za

Landza AGSA eka Twitter: [AuditorGen_SA](https://twitter.com/AuditorGen_SA)

Xilemukiso xa swihangalasangungu: Xiviko xo angarhela lexi katsakanyiweke eka mivuyelo ya oditi ya mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu ya PFMA xi ta kumeka eka www.agsa.co.za. Xitatimente lexa swihangalasangungu na mikandziyiso ya xona leyi hundzuluxeriweke hi Xisuthu, Xitsonga, Xiqhoza, Xizulu na Xibunu na yona yi ta kumeka eka webusayiti ya hina.

Hi mayelana na AGSA: AGSA i nhlanganokulu wa oditi wa tiko. I nhlango wu ri woxe lowu, hi nawu, wu faneleke ku odita na ku vika hilaha mfumo wu tirhisaka hakona mali ya vabari. Leswi swi vile nkongomiso wa AGSA kusukela loko yi simekiwile hi lembe ra 1911 – nhlango lowu wu tlangerele ndzhaka ya wona ya ku odita sekitara ya 100 ra malembe hi 2011.